

Georges Duby și economia rurală în Evul Mediu occidental

Dragoș DRAGOMAN

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
“Lucian Blaga” University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences
Personal e-mail: dragos.dragoman@ulbsibiu.ro

Georges Duby and the rural economy in Western Middle Ages

The contrast between advanced urban economy of the Islam and the backward rural Western European economy during Early Middle Ages is sharp. Whereas Islam covers the large part of the known world, bridging up Western Africa, the Mediterranean Sea, the Middle East and the Indian Ocean, the Western economy retrenches inside ancient city walls and in rural, remote areas. While Muslim cities prosper due to large scale trade, the Western towns and villages thrive to survive the shrinking economy, heading towards autarchy. One of the most important actors of the economic take-off of the late Middle Ages in Western Europe are to be found among various abbeys, which manage to reconnect the former trade roads and to supply with coins the pale rural economy.

Keywords: Middle Ages, Western Europe, rural economy, abbeys.

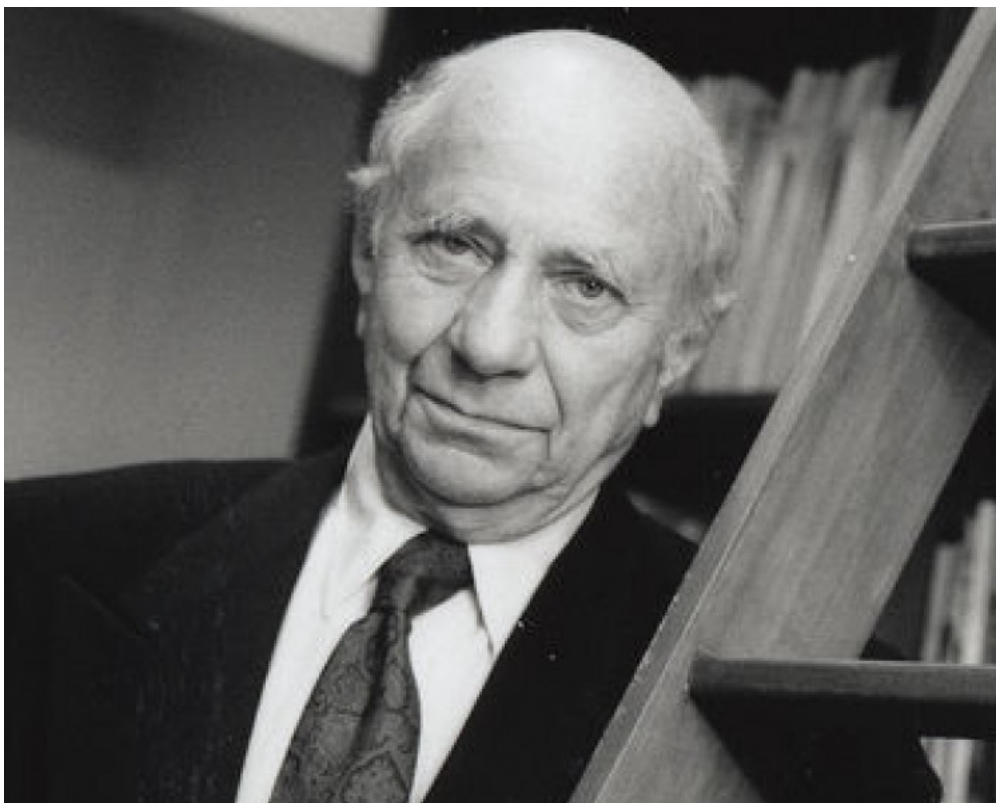
Cum arată Europa în Evul Mediu¹ și care este nivelul său de dezvoltare?

Care sunt bazele vieții economice și care este viața de zi cu zi în Occidentul izolat politic și cultural, rupt de lumea mediteraneană, după marile cuceriri musulmane? Într-un articol anterior,² am prezentat pe scurt disputa cu privire la efectele dominației categorice a islamului asupra Mediteranei occidentale, dispută purtată de Maurice Lombard³ și de Henri Pirenne.⁴ Primul argumentează avantajele cooperării, oricât de limitate, între Europa medievală și puterile musulmane succesive ce domină nordul Africii, Sicilia și Peninsula Iberică și efectele contactelor europene cu marele spațiu economic musulman ce se întindea din India în Maroc și din Sicilia în Africa sub-sahariană. Al doilea, în schimb, insistă asupra efectelor decuplării economiei europene de marea piață mediteraneană, contractiei economice și ruralizării accentuate, ce a avut drept consecință politică deplasarea axei civilizației occidentale din bazinul mediteranean spre nordul-vestul continentului, între Sena și Rin.

Cum se organizează economia medievală europeană

și cum se transformă civilizația occidentală, acesta este subiectul de interes pentru Georges Duby. Iar datele pe care istoricii francezi le culeg, deși nu sunt exhaustive, sunt totuși relevante pentru istoria economică a secolelor ce au urmat cuceririi musulmane a Mediteranei occidentale. Henri Pirenne prezintă contractia economică ce a urmat decuplării vestului continentului de la fluxul economic tradițional în termeni sumbrii, iar Duby confirmă precaritatea vieții economice occidentale. Recurgând la diverse date disponibile, mai cu seamă cele înregistrate grație efortului depus de clericii vremii de a ordona viața economică a propriilor mănăstiri, Duby reușește să creioneze un tablou cuprinzător al circulației monetare și de mărfuri în teritoriile occidentale, mai ales cele aflate azi în cuprinsul granițelor Franței.

Așa cum spuneam, datele folosite de Duby sunt diverse, dar puse cap la cap, ele arată nivelul de dezvoltare economică. Unele dintre cele mai interesante date sunt cele provenite din raportul pe care doi inspectori monahali ai ordinului Sfântului Ioan de la Ierusalim le realizează în anul 1338 într-un domeniu seniorial rural, în sudul Franței, în vederea analizei contabile a

Georges Duby

Sursă foto: <https://www.abbeyville.com/uploads/abbeyville/authors/405/georges-duby-921.jpg?1478486982>

veniturilor și cheltuielilor senioriei și a tuturor teritoriilor dependente.⁵ Așa cum reamintește Duby, acest efort de analiză a eficienței exploatației senioriale nu este unul izolat. El este încurajat de chiar de către Papa Benedict al XII-lea, din dorința de a cunoaște care este numărul călugărilor pe care abațiile (cele cisterciene inițial, dar ulterior și cele benedictine și ale altor ordine religioase occidentale) îi pot primi între zidurile lor și ce nivel de viață le pot acestea oferi.⁶ Astfel s-a realizat în 1337 și 1338 această mare anchetă (de profitabilitate) la nivelul unor întregi congregații monahale, extinse la nivelul întregii Europe occidentale.⁷

Constatările inspecției realizată la 1338 la nivelul numeroaselor seniorii din sud-estul Franței conduc la imaginea unei foarte restrânse circulații monetare. Puține dintre veniturile senioriale se încasau în monedă, iar cea mai mare parte erau în natură (între 65 și 80%). Acest lucru nu este de mirare dacă se ține cont de precaritatea vieții țăranilor, mai ales pe terenurile cu foarte mic randament agricol. Natura fiind ingrătă și țăranii mai mereu flămânzi, puține sunt și veniturile care ajung centralizate gospodăriei senioriale.⁸ Dintre acestea, și mai puține sunt în monedă. Iar monedele care circulă nu sunt decât monede slabe, aliaje fără prea mare valoare, în contrast cu marea circulație monetară în aur, specifică lumii musulmane din epocă.⁹ Doar obligația redevenței pe care țăranii o au față de stăpânii lor feudali (sub formă de dijmă și de cens) împiedică instalarea unei autarhii

economice țărănești înaintea secolului al XIV-lea.¹⁰ Precaritatea economică este agravată și de contracția urbană și de caracterul defensiv pe care orașele le au în întreaga regiune, începând cu secolul al VIII-lea și până la începutul secolului al X-lea. Sub asediul maurilor, decuplate de circuitul comercial mediteraneean, unele orașe dispar temporar (Fréjus, Antibes, Toulon), iar altele definitiv (Vénasque, de unde sediul episcopiei se mută la Carpentras).¹¹ Tot ce nu este apărat de zidurile cetăților cade pradă jafurilor și distrugerilor. Populația se refugiază în vechile cetăți antice, protejate de fortificații solide, la Marseilles, Arles (în caz de necesitate chiar în amfiteatrul orașului), Avignon, Narbonne sau Toulouse.¹² Lipsa aceasta prelungită de siguranță în epoca carolingiană și imediat după aceasta a împiedicat apariția unor noi așezări în apropierea necropolelor paleocreștine. Chiar și în orașe, populația rămâne restrânsă, incapabilă să ocupe spațiile prea mari ale fostelor aglomerări urbane antice. Orașele, la rândul lor, păstrează pentru multă vreme, până în secolul al XI-lea, un caracter pur militar și defensiv,¹³ insule locuite în mijlocul unor regiuni pline de nesiguranță, rupte de circulația mărfurilor și monedelor valoroase ale Mediteranei. Chiar și mirodeniile, odinioară atât de obișnuite, ajung să lipsească.

Trebuie să așteptăm trecerea anului 1000, cu toate spaimile și promisiunile sale milenariste,¹⁴ pentru consolidarea structurii ordinilor feudale¹⁵ și reluarea circulației monetare și de mărfuri pe drumurile

Europei occidentale. Această renaștere economică, oricât de modestă și incipientă ar fi, este precedată (probabil și condiționată) de întărirea funcției regale și de consolidarea statului în timpul regilor franci din perioada secolele al VIII-lea și al X-lea. Acestor regi li se datorează reintroducerea scrisului în administrație, prima condiție a unei renașteri culturale, mai cu seamă în administrația marilor proprietăți funciare și a marilor domenii călugărești față de care regii se simt responsabili.¹⁶ Datorită reluării utilizării scrisului avem o imagine mai coerentă a transformărilor economice din epocă. Efectul eforturilor regilor este mai vizibil în teritoriile dintre Loara și Rin, sudul și vestul Germaniei și Lombardia. Regiunile de coastă ale Mării Nordului, Germania de nord-vest, Țările de Jos rămân regiunile cele mai primitive, mai puțin evolute din întreaga lume carolingiană. Mai în sud, în regiunile cele mai apropiate Mediteranei (printre care și Provența), abandonul localităților de câmpie în favoarea celor de deal și munte pare să fie produs de modificarea sistemului agrar, anume o creștere a activităților pastorale în detrimentul culturii cerealiere și o creștere a consumului de carne.¹⁷ Oricum, peste tot se înregistrează creșterea unor animale de talie mică, în special porci, într-un sistem de creștere semi-sălbatică, în pădure și pe pajiști deschise, fără existența unor mari ferme de creștere a animalelor de talie mare, și asta este caracteristică unei mari părți a Europei carolingiene. Nevoia de a hrăni oamenii necesita utilizarea celor mai bune terenuri în scopul culturii cerealiere, limitând suprafețele de fânețe, ceea ce duce, în zonele rurale cele mai avansate și pe domeniile feudale cele mai orientate către producția de cereale la limitarea drastică a numărului animalelor ce trebuiau hrănite cu furaje.¹⁸ Slab echipată, fără o orientare către creșterea animalelor, agricultura epocii era puțin productivă, mai curând extensivă, cu o mare nevoie de spații largi. Acest tip de agricultură absorbea o mână de lucru excedentară în zonele rurale care, chiar și așa, erau slab populate. Randamentul ei foarte scăzut (între 1,6 și 2,2 la 1) stă la originea acelei temeri persistente de lipsuri, coșmarul permanent al foamei fiind trăsătura majoră a mentalității economice din epocă.¹⁹ Aceasta nu este de altfel doar o trăsătură a mentalității economice, ci a vieții aprige din Evul Mediu, în general.²⁰ Creșterea în randament a agriculturii occidentale nu va apărea decât mai târziu, depășind precaritatea cultivării solului cu tehnici foarte primitive, inadecvate, ineficiente. Creșterea randamentului agricol între secolele al IX-lea și al XII-lea se datorează, cel mai probabil, nu doar unei schimbări climatice favorabile, ci și îmbunătățirii tehnicilor agrare, sporirea numărului animalelor de tracțiune, plugul cu atelaj modificat și cu cupă mare, capabil să întoarcă brazda săpată.

Dar renașterea circulației monetare în Occidentul european mai are un factor și un actor neașteptat, anume abațiile ordinilor călugărești, ce devin noduri economice

și surse de monede cu circulație locală, revitalizând economia în cele mai grele perioade de contracție.²¹ Așezămintele monahale sunt cele mai active în circulația monetară din motive economice structurale. Spre deosebire de principi și episcopi, care se pot deplasa de-a lungul și de-a latul domeniilor pe care le posedă pentru a consuma produsele locului și a se bucura de numeroase reședințe secundare, comunitatea monastică este obligată la stabilitate și, deci, la aprovizionare. Acest lucru înseamnă vânzarea pe loc a produselor obținute pe terenurile cele mai îndepărtate de centrele religioase, de obicei urbane, în vederea reducerii costurilor unor transporturi de produse. De altfel, regulile de conduită impuse de sfântul Benedict comunității religioase nu interzice, ci rânduieste folosirea banilor în numerar.²² Prin această vânzare a producției agricole obținute pe terenurile cele mai îndepărtate, prin cumpărarea de produse (de obicei obiecte vestimentare și produse alimentare de strictă necesitate, precum unele condimente), dar și prin angajarea unei forțe de muncă manuale salariate pe domeniile lor, abațiile (benedictine în special, dar și ale altor ordine religioase) se inserează în rețeaua schimburilor comerciale ale spațiului economic occidental. Odată cu accelerarea creșterii economice după 1075, prin reluarea circulației mărfurilor pe vechile rute comerciale, abațiile devin actori de prim ordin în impulsivarea monetarizării schimburilor. Luând ca exemplu abația de la Cluny, faimos centru al spiritualității medievale occidentale, Duby trasează evoluția schimbărilor în structura economiei regionale. Cutumele observate și înregistrate în 1080 de călugărul Ulrich de Zell, secretarul abatelui Hugues ce conducea Cluny, atestă o înclinație tot mai pronunțată către abandonarea traiului frugal anterior, pe măsură ce disponibilitățile în numerar ale abației creșteau. Aceste resurse în creștere nu provin doar din censul vărsat de filialele ordinului răspândite pe teritoriul Franței, ci și din pomenile principilor, cele mai însemnate fiind donațiile regilor Angliei,²³ precum și rentele anuale în aur instituite de regii Castiliei.²⁴ Donațiile generoase ale nobilimii mari și mijlocii, dar mai ales cele ale regilor, îi conferă abației benedictine un statut economic privilegiat, pe lângă autonomia politică și religioasă.²⁵ Prosperitatea materială se observă repede atât în slujbele fastuoase, impresionante prin lungime și obiectele de cult, dar și în arhitectura abației. Șantierul inaugurat în 1088 de abatele Hugues, finanțat cu precădere din donațiile regale spaniole, va face din Cluny una din cele mai frumoase abații în stil roman din lumea occidentală.

Disponibilitatea resurselor în numerar face ca noile achiziții să depășească seria limitată a obiectelor vestimentare necesare înainte și să se extindă și înspre produsele agricole, cereale și vin, în special. Altfel spus, creșterea resurselor disponibile îndulcește traiul călugărilor în mai multe moduri. Pe de-o parte, crește consumul unor produse ce erau înainte greu de procurat

și se înnoiesc mai des garderobe uzate. Pe de altă parte, exploatarea directă a domeniului este înlocuită cu servicii plătite în numerar către terți. În final, aprovizionarea abăției se bazează mult mai puțin pe veniturile în natură decât pe veniturile în bani, ca urmare a decuplării vieții monahale de activitatea agricolă directă, într-o epocă de relaxare economică. De aici și reacția celor ce vor să reformeze monahismul aplecat pe panta traiului în huzur. Contestatarii radicali, călugării de la Grandemont, pledează pentru o reîntoarcere înaintea regulilor Sfântului Benedict, la traiul și morala austeră a Sfinților Părinți, refuzând vinul și acceptând doar pâinea cea mai neagră.²⁶ Mai puțin radicali, călugării de la Cîteaux,²⁷ nu doreau decât restabilirea regulilor benedictine. Chiar dacă acceptau posesia terenurilor agricole și folosirea banilor, atunci când era strict necesar, critică și ei rafinamentul vestimentar și culinar care își făcuse loc la Cluny.

Modificarea regulilor monastice va avea un impact și asupra economiei rurale. În primul rând, exploatarea directă a muncii manuale prin punerea în valoare a domeniului monahal, deci o restrângere a forței de muncă angajate, a dijmii, corvoadelor și a numărului iobagilor. Pe de altă parte, în acord cu tendințele eremite de izolare în schituri, călugării participă la extinderea terenurilor cultivate prin defrișarea pădurilor, după implantarea lor în zonele cele mai izolate. Este cunoscută contribuția ordinilor monahale la expansiunea economică, la avansul colonizării rurale în zonele izolate ale Franței, ale Angliei și Germaniei. Acest lucru este vizibil mai ales în părțile răsăritene, în Brandenburg, Pomerania și Silezia, unde ordinul călugărilor de Prémontré era foarte activ.²⁸ Mai mult, renunțarea la fastul liturgic, la ornamentele scumpe și podoabele costisitoare făceau disponibile, în special pentru călugării cistercieni, sume în numerar destinate achiziției de noi terenuri, deci extinderii posesiunii funciare și măririi prosperității monahale, în contrast cu reținerile promovate de regulile ascetice.²⁹

Prin activitatea lor economică, abațiile se integrează în rețeaua schimburilor comerciale ale regiunilor de implantare,³⁰ funcționând ca emițători și distribuitori de monedă, reactivând monetizarea economiei după lungi perioade de autarhie aproape completă. Pe de-o parte, renunțarea la exploatarea directă a domeniului (din motive atât economice, cât și religioase și sociale, legate de cristalizarea stratificării sociale feudale în trei ordine, de unde și contradicția dintre activitatea intelectual-spirituală și munca manuală a preoțimii) și vânzarea surplusului de produse pe loc au dus la o încurajare a transformării produselor în bani. Până și în rândul țăranilor, reducerea accentului pus pe dijmă și clacă, înlocuirea lor cu cens și posibilitatea vânzării forței de muncă a brațelor pentru exploatarea domeniilor abațiale a încurajat circulația monetară, chiar în monede mici, cu slabă valoare. Pe de altă parte, abațiile importante, mai ales Cluny, devin distribuitori regionali de monede

prin transformarea monedelor de aur în numeroase piese locale de mai mică valoare. Fără să-i exagereze importanța, Duby consideră Cluny unul dintre canalele prin care aurul arab, colectat din tot spațiul creștin sudic se varsă în sistemul monetar anemic al Occidentului creștin, revitalizând economiile regionale prin nevoile în creștere ale călugărilor.³¹

Monetarizarea schimburilor și tendința de a baza aprovizionarea abăției pe resurse externe, în detrimentul exploatării mai juste a domeniului abațial, încurajează fără îndoială economia locală. Călugărul desemnat cu gestiunea garderobei (*vestibus*), altădată cel care era cel mai bine alimentat cu numerar de către trezorerul abăției, este treptat înlocuit de cel desemnat cu gestiunea cămării și a bucătăriei (*victus*). Numeroși comercianți se stabilesc în jurul abăției sau își modifică traseele comerciale pentru a aproviziona călugării cu cele necesare, pe măsură ce necesitățile cresc și se diversifică. Expunerea la capriciile și fluctuațiile economiei monetare este un risc pe care abăția îl plătește, în cele din urmă, în contextul devalorizării monedei și a creșterii prețului cerealelor. Încercarea de restrângere a consumului de produse externe abăției și de reîntoarcere la valorificarea directă a domeniului abațial, încercată de abatele Pierre le Vénérable pentru redresarea financiară, în paralel cu folosirea împrumuturilor pe termen scurt pentru finanțarea alimentării de zi cu zi, nu va evita declinul abăției de la Cluny. Mai ales în contextul incapacității sale de a colecta censul și alte dări din Anglia, dar și al reducerii rentei plătite de principii spanioli, ce preferă acum să facă donații în pământuri în locul banilor promiși. Oricum ar fi, rolul jucat de abăția de la Cluny, dar și de abațiile altor ordine călugărești, se va dovedi un impuls ce nu poate fi neglijat în procesul de transformare lentă a economiei occidentale, ce depășește stadiul de cvasi-autarhie prin încurajarea schimburilor de mărfuri și a circulației monetare. Deși economia occidentală rămâne în contrast flagrant față de economia puternic urbanizată și monetarizată a islamului, creșterea randamentului și a producției economice va duce în final la reluarea creșterii demografice și la dezvoltarea politică și culturală a occidentului, începând cu spațiul dintre Loara și Rin.³²

Note:

1. Segmentarea cronologică a epocilor este cea occidentală, unde Evul mediu este despărțit în trei etape: Evul mediu timpuriu este cuprins între prăbușirea Imperiului Roman și sfârșitul dinastiei carolingiene (476-987), Evul mediu clasic se întinde până la urcarea pe tron a regelui Filip al IV-lea (987-1285), iar Evul mediu târziu se încheie cu recucerirea creștină a Spaniei și descoperirea continentului american (1285-1492).

2. Dragoș Dragoman, „Creștini, evrei și musulmani în Evul Mediu. Conflict și sinteză în Bazinul Mediteranei”,

Transilvania, nr. 3, 2016, pp. 53-57.

3. Maurice Lombard, *L'islam dans sa première grandeur (VIIIe – XIe siècle)*, Paris, Flammarion, 2014.
4. Henri Pirenne, *Mahomed și Carol cel Mare*, trad. rom. Sanda Oprescu, București, Editura Meridiane, 1996.
5. Georges Duby, *Seigneurs et paysans. Hommes et structures du Moyen Age (II)*, Paris, Flammarion, 1988.
6. Geografic, limita orientală a congregației cisterciene se afla pe linia Carpaților meridionali, abația de la Cârța / Kerz (județul Sibiu) fiind un avanpost în raport simetric cu această linie față de avanpostul nordic al Bizanțului, mănăstirea ortodoxă de la Cozia (județul Vâlcea).
7. Cum subliniază Duby, o echipă de cercetători ar putea să plece pe urmele acestor rapoarte contabile de inspecție realizate în cea mai mare parte a comunităților religioase. Reunite din nou, ele ar putea oferi cea mai vastă și mai concretă imagine a nivelului dezvoltării materiale a comunității creștine la nivelul întregului continent.
8. Georges Duby, *Seigneurs et paysans*, p. 35.
9. Maurice Lombard, *L'islam dans sa première grandeur*.
10. Georges Duby, *Seigneurs et paysans*, p. 42.
11. *Ibidem*, p. 69.
12. *Ibidem*, p. 70.
13. *Ibidem*, p. 72.
14. Georges Duby, *Anul 1000*, trad. rom. Maria Ivănescu, Iași, Polirom, 1996.
15. Georges Duby, *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, trad. rom. Elena-Natalia Ionescu și Constanța Tănăsescu, București, Editura Meridiane, 1998.
16. Georges Duby, *Seigneurs et paysans*, p. 101.
17. *Ibidem*, p. 105.
18. *Ibidem*, p. 109.
19. *Ibidem*, p. 112.
20. Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu. Studiu despre formele de viață și de gândire din secolele al XIV-lea și al XV-lea în Franța și Țările de Jos*, trad. rom. H. R. Radian, București, Humanitas, 2002.
21. Georges Duby, *Seigneurs et paysans*, p. 119.
22. *Ibidem*, p. 123.
23. Regele Angliei, Henric I, instituie o donație de 100 mărci, confirmată în 1136 de către regele Ștefan și în 1144-1148 de către Geoffroy Plantagenêt (cf. Georges Duby, *Seigneurs et paysans*, p. 257).
24. Renta este estimată de Duby la 400 livre (în monedă locală, emisă la Cluny), ceea ce reprezenta transformarea pomenii de 1000 de monede de aur (numite popular *mancus*), promisă de regele Ferdinand, pe care fiul său, Alfonso, o dublează în jurul anului 1077 (cf. Georges Duby, *Seigneurs et paysans*, p. 151). O altă estimare este de 100.000 deniers (monedă locală a abației). În sistemul monetar al epocii, conversia unităților de cont era un écu (4,04 grame aur) = 3 livre. O livră (80 grame de argint fin) = 20 sous = 240 deniers (1 denier cântărea un gram de aliaj cupru-argint). Pentru o estimare a preturilor, un cal de povară valora 3 livre, un litru de vin 2 deniers, 60 de grame de piper costau 4 sous, o jumătate de kilogram de migdale 14 deniers. Salariul zilnic al unui zidar

era de 2 sous și 6 deniers (cf. „Vivre en ville au Moyen Age. Les nouvelles découvertes”, număr special *Sciences et Avenir*, octombrie-noiembrie 2016).

25. Abația de la Cluny era direct subordonată regelui Franței, iar din punct de vedere religios autoritatea sa era asimilată episcopilor. Grigore al VII-lea, reformatorul Bisericii, a fost el însuși preot la Cluny, dar și alți preoți ai abației au devenit ulterior papi. Renumele și influența abației erau foarte mari nu doar în Franța, ci și în Anglia, Spania, Italia și în Sfântul Imperiu Roman de Neam German.
26. Georges Duby, *Seigneurs et paysans*, p. 126.
27. Idem, *Saint Bernard. L'art cistercien*, Paris, Flammarion, 1979.
28. Georges Duby, *Seigneurs et paysans*, p. 139.
29. *Ibidem*, p. 130.
30. Rolul economic al abațiilor cisterciene în Transilvania (Cârța/Kerz – 1205) și Banat (Igrış/Hégérieux, filială a Abației de la Pontigny, Sânpetru Mare, județul Timiș – 1179) este puțin studiat.
31. La moartea Sfântului Hugues, abația adăpostea peste 400 de călugări, foarte numeroși muncitori angajați pe șantierul noii biserici, hrănea și caza sute de oaspeți și întreținea numeroși săraci. Înaintea Postului mare, abația distribuia 250 de porci (sub formă de carne sărată) celor peste 16.000 de săraci pe care îi întreținea (cf. Georges Duby, *Seigneurs et paysans*, p. 146).
32. Parisul, cel mai mare oraș al Europei occidentale, atinge o populație de la 200.000 la 300.000 de locuitori în secolul al XIV-lea, în contrast cu puterea demografică demonstrată de orașele islamului, ce cuprindeau populații de 100.000 – 200.000 de locuitori (Fez, Kūfa, Bașra), 300.000 (Cordoba), 500.000 (Samarqand, Cairo) și 2.000.000 (Bagdad).

Bibliography:

- Duby, Georges, *Anul 1000 / The Year 1000*, Iași, Polirom, 1996.
- Duby, Georges, *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului / The Three Orders: Feudal Society Imagined*, București, Editura Meridiane, 1998.
- Duby, Georges, *Saint Bernard. L'art cistercien / Saint Bernard. Cistercian Art*, Paris, Flammarion, 1979.
- Duby, Georges, *Seigneurs et paysans. Hommes et structures du Moyen Age (II) / Lords and Peasants*, Paris, Flammarion, 1988.
- Huizinga, Johan, *Amurgul Evului Mediu. Studiu despre formele de viață și de gândire din secolele al XIV-lea și al XV-lea în Franța și Țările de Jos / The Waning of the Middle Ages*, București, Humanitas, 2002.
- Lombard, Maurice, *L'islam dans sa première grandeur (VIIIe – XIe siècle) / Islam in its First Grandeur*, Paris, Flammarion, 2014.
- Pirenne, Henri, *Mahomed și Carol cel Mare / Mohammed and Charlemagne*, București, Editura Meridiane, 1996.